

AMFITEATRE ȘI LUPTRE DE GLADIATORI ÎN DACIA ROMANĂ

VASILE MOGA

Dintre numeroasele edificii publice construite în Dacia romană, un loc aparte este deținut de amfiteatre, descoperite fie ca urmare a unor săpături arheologice sistematice, fie atestate în textele citorva inscripții apărute în marile centre urbane ale provinciei imperiale, organizată de M. Ulpus Traianus, după cele două războaie de cucerire din anii 101—102 și 105—106. Lucrarea noastră își propune să prezinte, pornind de la analiza exhaustivă a descoperirilor arheologice aceste construcții, atât de răspândite, mai ales în partea occidentală a Imperiului, precum și reflectarea luptelor de gladiatori din arenele Daciei în arta provincială, respectiv să aducă în discuție cele mai interesante piese ce înfățișează ca tematică iconografică diferitele categorii de gladiatori care, ca și în alte părți ale lumii romane, delectau un public numeros, dornic de spectacul.

Primul și cel mai mare amfiteatru din Dacia a fost dezvelit integral în anii 1934—1936 în capitala Daciei, la *Ulpia Traiana Sarmizegetusa*¹. Clădirea lui, astăzi restaurată, este situată la aproximativ 100 m. de latura nordică a incintei orașului. Amfiteatrul, ridicat pe un loc plan, are forma eliptică cu dimensiunile de 88 × 69 m. și o capacitate estimată la circa 5000 spectatori². Construit la începuturile stăpînirii romane în Dacia, amfiteatrul a fost refăcut în câteva rînduri, în anul 158 adăugîndu-i-se un acoperiș din țiglă. Arena de 66 × 47 m. este întreruptă, pe axul lung, de cele două porți — *portae pompae* — iar pe cel scurt de alte două căi de acces, din care mai pot fi văzute astăzi pragurile. În mijlocul arenei exista o încăpere patulateră, ce servea drept bazin cu apă, de la care pornea un canal de scurgere ce ieșea pe sub poarta de est. La marginea arenei se înălța un zid de 3 m, pentru asigurarea securității spectatorilor. În spatele acestui zid despărțitor, după un mic coridor, urmau tribunele (cavea), din care astăzi se mai văd zidurile paralele și mediane ce susțineau cele două sectoare: *maenianum primum* cu bănci din piatră, rezervate protipendadei orașului și apoi *maenianum secundum*, cu bănci din lemn. Cîteva din băncile din piatră păstrează incizate grupuri de litere: S și L T reprezentînd, eventual, numele proprietarului lor, iar într-un caz cuvîntul: COLONIAE, rezervată conducătorilor administrativi sau oaspeților de vază ai capitalei Daciei. Accesul la tribune se făcea prin 12 porți

¹ Vezi recent H. Daicoviciu, D. Alicu, *Colonia Ulpia Traiana Augusta Dacica Sarmizegetusa*, București, 1985, p. 87—109.

² În legătură cu raportul dintre demografia centrelor urbane și capacitatea locurilor de spectacole în lumea romană vezi G. Formi, *L'indagine demografica e gli anfiteatri in Dacia*, în *Apulum*, XIII, 1975, p. 141—154.

tăiate în zidul înalt de 6—8 m., pe scări din piatră și lemn. În imediată apropiere a porții estice săpăturile arheologice mai vechi sau mai recente au evidențiat câteva edificii puse în directă legătură cu amfiteatrul. La nord-est s-a dezvelit *schola gladiatorum*, complex de căldiri datate cu încăperi pentru locuit încălzite cu hypocaustum, bazine pentru apă rece sau caldă, curți interioare ș.a. Într-una din încăperi s-a descoperit și un mozaic. Clădirea gladiatorilor de 38,50 × 25,30 m. a avut două faze de construcție, una contemporană cu ridicarea amfiteatrului, iar cea de a doua datînd după anul 170 e.n. cînd refacerile au fost executate după războaiele marcomane, evenimentele ce au afectat Dacia, inclusiv capitala ei. Tot în preajma porții de est s-a identificat un templu, atribuit zeiței Nemesis, adorată alături de Bellona, Marte și Hercule de gladiatorii romani. La Sarmizegetusa, clădirea templului a suferit numeroase reparații și adăugiri, fiind înglobat, în final, într-un complex de edificii, parțial cercetate, care ocupau zona de est din fața amfiteatrului. În templu, printre alte descoperiri, a apărut un fragment dintr-o placă de marmură, pe care figurează un trident și inscripția Deo Nemesi³. Înainte de a încheia, ținem să precizăm că amfiteatrul de la *Ulpia Traiana Sarmisegetusa* a funcționat pe întreaga durată a stăpînirii romane în Dacia: clădirea lui a fost folosită și în secolul IV cînd s-au baricadat poarta de vest și intrările din tribune. De atunci datează și un tezaur monetar din bronz, ale cărui ultime piese datează din vremea împăratului Valentinianus I (363—375).

În anul 1968, în marea așezare militară și civilă de la *Micia* (com. Vețel, jud. Hunedoara) aceleași săpături sistematice au scos la lumină amfiteatrul localității, plasat la aproximativ 180 m. de colțul nord estic al castrului și în apropierea marelui complex al termelor antice, cercetate și astăzi. Locul de spectacole de la *Micia* se încadrează în categoria amfiteatrelor militare (*amphitheatrum castranse*), fiind construit pe un teren plan. La edificarea lui s-a utilizat, în egală măsură piatra (*opus incertum*) și lemnul. Săpăturile arheologice⁴ au evidențiat numai arena (conservată astăzi) de 31,60 × 29,50 m, străpunsă de 4 intrări asimetrice, din care, ca și la *Ulpia* nu se mai văd decît prăgurile. Înălțimea actuală a zidului arenei este de 1,10 m, circumferința totală de 104 m.

Tribunele (*cavea*) acoperite, au planul înclinat: ele au fost în întregime din lemn, așa cum o dovedesc gropile de susținere a stîlpilor, identificate atît în interiorul, cît și în exteriorul arenei propriu-zise. S-a estimat că amfiteatrul de la *Micia* putea primi 1000 spectatori, dintre care cei mai mulți erau militarii din *coh. II Commagenorum* ce își avea garnizoana în castrul localității. Cîteva din piesele arheologice recuperate și mai ales 7 monede ilustrează faptul că perioada de maximă activitate a amfiteatrului corespunde epocii Severilor, perioadă de revirement pe plan urbanistic, resimțită din plin de provincia Dacia. Materialele osteologice găsite atît la *Ulpia* cît și la *Micia* fac dovada practicării, alături de luptele dintre gladiatori, și a încăierărilor dintre animale (*venationes*).

³ I. Piso, *Epigraphica (I)*, în *Sargeția*, XI—XII, 1974/1975, p. 67, fig. 18.

⁴ O. Floca, V. Vasiliev, *Amfiteatrul militar de la Micia*, în *Sargeția*, V, 1968, p. 121—152.

În baza unei inscripții din anul 157 e.n. descoperită în nordul Daciei la *Porolissum*, alt important centru militar și urban al Daciei romane⁵, se cunoștea încă de la mijlocul secolului trecut existența unui amfiteatru refăcut prin grija procuratorului Tib. Claudius Quilianus. Primele cercetări arheologice, practicate în anul 1959 de M. Macrea⁶, au localizat construcția, amplasată pe o terasă ovală, alveolată, situată la sud-vest de castrul de pe Pomet. Începînd cu 1981 și pînă în prezent cercetările au fost reluate, ele fiind în curs, așa încît datele despre amfiteatru, degajat parțial, nu sînt decît aproximative⁷. Amfiteatrul, săpat în terasă, are forma eliptică cu dimensiunea de 66,50 m. Arena lui este înconjurată de un zid (*opus inertum*) bine conservat. În spatele zidului arenei, începeau tribunele, înclinate. Pe aceste ziduri mediane exista o suprastructură din lemn care forma tavanul încăperilor de sub *cavea* și susținea băncile. Săpăturile din acești ani au dezvelit și o parte a porții, ce pare să fi fost boltită. Tot ceea ce s-a constatat pînă acum sînt refacerile semnalate în inscripția onorifică pusă împăratului Antoninus Pius în anul 157 e.n. Ținînd seama de diametrul amfiteatrului, putem conchide, prin analogie cu amfiteatrul de la *Ulpia*, că și locul de spectacole din nordul Daciei a putut adăposti un număr de aproximativ 5/6000 spectatori.

Potrivit însemnărilor lui A. Cserni, primul conservator și director al Muzeului din Alba Iulia, la *Apulum* (Alba Iulia) a existat, de asemenea, un amfiteatru, nedepistat însă pe teren. În părțile de nord, nord-vest ale marelui centru militar, urban, economic și rutier *Apulum*⁸, pe locurile *Municipiului Septimium Apulense*, sînt semnalate și parțial investigate mai multe clădiri de tip *villa suburbana*. Tot aici a fost văzută, la sfîrșitul secolului trecut, o movilă de pămînt⁹ cu următoarele dimensiuni: lungimea arcului 270 m., coarda arcului 128 m., raza 46 m. Astăzi, date fiind dese nivelări ale terenului, movila nu se mai poate recunoaște. În schimb, din analizele fizico-geografice ale zonei s-a constatat existența aici a unui vechi curs de apă (Ampoi) care, modificîndu-și traseul a lăsat urme naturale ce ar fi putut fi utilizate, în epoca romană, pentru construcții în trepte și, poate, movila măsurată de A. Cserni, reprezenta tocmai amfiteatrul distrus ulterior, piatra din zidurile sale fiind folosită la alte construcții ridicate în evul mediu la Alba Iulia.

Indirect, existența amfiteatrului de la *Apulum* este certificată de descoperirea, la finele veacului trecut, unei țigle (*CIL*, III, 12.644)¹⁰. Tegula de 39,5 × 36 × 6 cm. păstrează în interiorul unui chenar desenul unui gladiator, îmbrăcat sumar, avînd o plasă în mîna dreaptă și un trident

⁵ N. Gudea, *Descoperiri arheologice mai vechi și mai noi la Porolissum*, în *ActaMP*, II, p. 65—76.

⁶ M. Macrea și colaboratorii, în *Materiale*, 8, 1962, p. 496—497.

⁷ I. Bajusz, în *ActaMP*, VII, 1983, p. 136—138; pentru noile descoperiri multumim colectivului de cercetare de la Porolissum, precum și conducerii Muzeului din Pălău.

⁸ A. Cserni, *AFM*, II, Aiud, 1911, p. 106—661; H. Daicoviciu, *Fenomenul urban antic în România*, în *Apulum*, XIII, p. 85—94, cu bibliografia asupra orașului roman *Apulum*.

⁹ A. Cserni, *op. cit.*, p. 269—279.

¹⁰ V. Moga, *A existat un amfiteatru la Apulum (în legătură cu o tegulă apulensă)*, în *Apulum*, XXI, 1983, p. 81—88.

în mâna stîngă. Pe umărul stîng distingem, bine reliefat un *galerius*. După armament, gladiatorul face parte din categoria *retiarilor*, luptători ușor de recunoscut, ce purtau, de obicei, o tunică scurtă, un centrom din piele, și o brasardă. Reprezentarea schematică a *retiarului* este însoțită și de antroponimul acestuia — *Herculanus* — ce pare să fi fost unul din gladiatorii cu renume la *Apulum*¹¹.

De obicei, în înfruntarea din arene, *retiarii* aveau ca adversari pe *secutori* (din categoria gladiatorilor „greu înarmați”: *samnites*, *oplomachii*) numiți generic și *contraretiarii*¹². Un asemenea gladiator apare pe o cărămidă, descoperită în anul 1982 în substructiile unei clădiri cu hypocaustum, la *Ulpia Traiana Sarmizegetusa*¹³. Cărămida, spartă însă în antichitate, (dimensiuni: 54 × 53 × 2 cm.) înfățișează un *secutor* înarmat cu *gladius*, *clipeus* și *galea* în poziție de atac. Ambele cărămizi cu desenele unui *retiarus* (*Herculanus*) și a *secutorului* de la *Ulpia* au numeroase analogii în materialele din ceramică: vase, opaițe ș.a., execuția lor „naivă”, caricaturală, apropiindu-se de cele descoperite în amfiteatrul de la *Pompei*¹⁴.

Înceleștarea dintre *retiarus* și *secutor* apare pe o statueta din bronz descoperită la *Potaissa* (Turda), oraș civil și garnizoana legiunii *V Macedonica*. Figurina cu dimensiunile de 9,8 × 5,6 cm. îi prezintă pe luptători așezați pe un soclu circular¹⁵. Tot din bronz a fost executată și statueta descoperită la *Zeicani*¹⁶, localitate din vecinătatea capitalei Daciei romane. După toate probabilitățile, gladiatorul este un *thrax*, în poziție de așteptare, înarmat cu *sica* (arma tradițională a populației tracice), un coif și un scut semicircular. Piesa de la *Zeicani* este dispărută astăzi. În sfîrșit, ca o reflectare a luptelor de gladiatori din Dacia în arta provincială, reținem atenția cu un fragment de aediculară, pe care figurează o scenă de luptă, piesă păstrată în patrimoniul Muzeului Brukenthal din Sibiu¹⁷.

Răspîndirea luptelor de gladiatori la Roma și în provinciile Imperiului, adevărata pasiune a romanilor pentru acest gen de spectacole a făcut ca tematica luptelor să fie diversificată, episoade ale singeroaselor înceleștări, menționate de izvoarele literare, să figureze în arta imperială, în picturi, mozaicuri, statui, figurine din bronz sau ceramică¹⁸. Piesele descoperite în Dacia, avînd numeroase analogii pentru a mai fi semnificate și aici, dovedesc răspîndirea luptelor în provincia nord-dunăreană și, mai mult, ecoul pe care acestea l-au avut în mediul artistic local, printre ceramiști, bronzieri sau pietrari, care s-au inspirat din acest gen de spectacole, transpunînd după talentul și priceperea fiecăruia diferitele episoade ale celor ce luptau în arene.

¹¹ Un alt *retiarus* este cunoscut dintr-o inscripție descoperită la *Tomis*, în Scitia Minor, cf. R. Vulpe, *Scirtus Dacensis*, în *Apulum*, V, 1964, p. 151—166.

¹² L. Robert, *Les gladiateurs dans l'Orient grec*, Paris, 1940, p. 65 sq.

¹³ C. Opreanu, *Desenul unui gladiator pe o cărămidă de la Ulpia Traiana Sarmizegetusa*, în *ActaMN.*, XXI, 1984, p. 517—529.

¹⁴ R. Etienne, *Viața cotidiană la Pompei*, București, 1970, p. 365—378.

¹⁵ C. Pop, St. Dănilă, *Statuete romane reprezentînd luptători*, în *Banatica*, I, 1971, p. 127—131, fig. 3.

¹⁶ O. Floca, *Gladiator traco-dac în arena amfiteatrului de la Ulpia Traiana, Sargetia*, X, 1973, p. 131—136; C. Pop, în *ActaMN.*, XIV, 1977, p. 124—125, fig. 10.

¹⁷ L. Marinescu, *BAR*, 128, 1982, p. 204, nr. 28, pl. XXXVI.

¹⁸ P. Grimal, *Civilizația romană*, II, 1973, p. 412—421.

Descoperirea amfiteatrelor din Dacia, sigure și probabile, ilustrează un fenomen istoric remarcabil și anume acela că numărul amfiteatrelor dintr-o provincie, este organic legat de fenomenul urbanizării și de progresul romanizării¹⁹. Apariția și răspîndirea amfiteatrelor în Dacia, la fel ca și reflectarea în arta provinciei a episoadelor din arene, ilustrează și în acest domeniu faptul că provincia de la nordul Dunării făcea parte din lumea romană apuseană, de care a fost înrîurită în toate domeniile vieții cotidiene, materiale și spirituale.

AMPHITHÉÂTRES ET LUTTES DE GLADIATEURS EN DACIE ROMAINE

Résumé

Parmi de nombreux édifices publics bâtis en Dacie, une place à part est détenue par les amphithéâtres, attestés autant par voie archéologique (en même temps conservés) qu'épigraphique, en quelques centres de la province conquise par Trajan au II-ème siècle n.è.

Notre communication se propose de présenter ces constructions rencontrées plus souvent dans la partie occidentale de l'Empire romain, ainsi que les pièces plus connues d'iconographie ayant différentes catégories de gladiateurs. Pour le début, sont abordés les trois amphithéâtres découverts à ULPIA TRAIANA SARMIZEGETUSA, POROLISSUM et MICIA, ainsi que l'amphithéâtre supposé à APULUM, un des plus grands centres urbains de la vie romaine en Dacie.

Decouvert en 1934—1936, l'amphithéâtre d'Ulpia Traiana Sarmizegetusa reste la plus grande construction de ce genre de Dacie, sa capacité étant de 5000 spectateurs. La reprise des fouilles, au dernier temps, a permis la découverte, à peu près de l'amphithéâtre, de deux édifices: „*schola gladiatorum*“ avec ses constructions annexes et le temple de Nemesis, la protectrice de ceux qui s'affrontaient dans l'arène.

Au nord de la province, à Porolissum on a découvert l'inscription qui atteste la reconstruction de l'amphithéâtre (CIL, III, 836) qui appartenait à ce centre urbain et militaire. Les recherches de 1959 et surtout les découvertes récentes (les fouilles sont en cours) ont identifié les ruines sur une terrasse tout près de l'un des deux castrés (POMET).

Enfin, en 1968, dans le grand établissement civil et militaire de Micia, les recherches systématiques ont mis à jour, à côté du grand complexe des *thermae*, l'arène d'un „*amphitheatrum castrense*“.

Ayant comme point de départ une tuile romaine (CIL, III, 12644) avec l'image stylisée d'un gladiateur, on détermine topographique l'amphithéâtre d'Apulum, construction aujourd'hui disparue, sans pouvoir être déterminée par les fouilles effectuées ici, la deuxième partie de la communication présente quelques pièces figuratives les plus représentatives sur les quelles apparaissent des scènes avec des gladiateurs, ou certaines catégories des combattants des arènes de Dacie. On a analysé auprès de la tuile d'Apulum avec la seule mention épigraphique d'une anthroponime d'un *retiarus* — HERCULANUS — une autre tuile sur laquelle apparaît un *secutor* ou *oplomachus*, provenant d'une construction de la capitale de Dacie, puis les figurines en bronze de ZEICANI (tout près d'Ulpia Sarmizegetusa) et POTAISSA, ainsi que qu'une paroi d'*aedacula* avec l'image de deux gla-

¹⁹ G. Forni, *op. cit.*, 141—154; H. Slim, *Recherches préliminaires sur les amphithéâtres romains de Tunisie, L'Africa romana, Atti del I convegno di studio Sassari, 1993*, p. 129—165.

diateurs, sans lieu de découverte connu, aujourd'hui dans les collections du Musée Brukenthal Sibiu.

Les amphithéâtres et les pièces archéologiques découvertes en Dacie, ayant comme sujet les luttes de gladiateurs, prouvent un fait digne d'être remarqué, celui que cette province du nord du Danube faisait partie du monde romain occidental, ainsi comme l'avait montré les inscriptions, les monuments d'art, et en générale la vie romaine.

Un aspect intéressant de ces découvertes est la présence de fragments de céramique, appartenant à des vases de différentes formes et décorations.

Un aspect intéressant de ces découvertes est la présence de fragments de céramique, appartenant à des vases de différentes formes et décorations.

Un aspect intéressant de ces découvertes est la présence de fragments de céramique, appartenant à des vases de différentes formes et décorations.

Un aspect intéressant de ces découvertes est la présence de fragments de céramique, appartenant à des vases de différentes formes et décorations.

Un aspect intéressant de ces découvertes est la présence de fragments de céramique, appartenant à des vases de différentes formes et décorations.

Un aspect intéressant de ces découvertes est la présence de fragments de céramique, appartenant à des vases de différentes formes et décorations.

Un aspect intéressant de ces découvertes est la présence de fragments de céramique, appartenant à des vases de différentes formes et décorations.

Un aspect intéressant de ces découvertes est la présence de fragments de céramique, appartenant à des vases de différentes formes et décorations.

Un aspect intéressant de ces découvertes est la présence de fragments de céramique, appartenant à des vases de différentes formes et décorations.

Un aspect intéressant de ces découvertes est la présence de fragments de céramique, appartenant à des vases de différentes formes et décorations.

Un aspect intéressant de ces découvertes est la présence de fragments de céramique, appartenant à des vases de différentes formes et décorations.

Un aspect intéressant de ces découvertes est la présence de fragments de céramique, appartenant à des vases de différentes formes et décorations.

Un aspect intéressant de ces découvertes est la présence de fragments de céramique, appartenant à des vases de différentes formes et décorations.

Un aspect intéressant de ces découvertes est la présence de fragments de céramique, appartenant à des vases de différentes formes et décorations.

Un aspect intéressant de ces découvertes est la présence de fragments de céramique, appartenant à des vases de différentes formes et décorations.

Un aspect intéressant de ces découvertes est la présence de fragments de céramique, appartenant à des vases de différentes formes et décorations.

Un aspect intéressant de ces découvertes est la présence de fragments de céramique, appartenant à des vases de différentes formes et décorations.

Un aspect intéressant de ces découvertes est la présence de fragments de céramique, appartenant à des vases de différentes formes et décorations.

Un aspect intéressant de ces découvertes est la présence de fragments de céramique, appartenant à des vases de différentes formes et décorations.

Un aspect intéressant de ces découvertes est la présence de fragments de céramique, appartenant à des vases de différentes formes et décorations.

Un aspect intéressant de ces découvertes est la présence de fragments de céramique, appartenant à des vases de différentes formes et décorations.

Un aspect intéressant de ces découvertes est la présence de fragments de céramique, appartenant à des vases de différentes formes et décorations.